

A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai
Emlékkonferencia Zsilka János professzor
(1930–1999) tiszteletére születésének
85. évfordulója alkalmából
(ELTE BTK, Budapest, 2015. október 16.)

Götz Andrea

E-mail: gotzandrea@caesar.elte.hu

Az ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke 2015. október 16-án emlékkonferenciát rendezett Zsilka Jánosnak, egykori tanszékvezetőjének (korábban Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék) tiszteletére, születésének 85. évfordulóján „A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai” címmel. A konferencián Zsilka egykori tanítványai és kortársai, valamint az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék volt és jelenlegi hallgatói, oktatói tartottak előadást. Sokan személyes emlékeiket is megosztották, amelyeket Zsilka tanítványaiként, akár alkalmazott nyelvészetet, akár a klasszika-filológiát hallgatva, vagy a Zsilka vezényletével 1981–1999 között működő, „Nyelvi mozgásformák dialektikája” elnevezésű kutatócsoportban szereztek. A megnyitót nem számolva tizenkét huszonöt perces előadást hallhattunk tizenkét előadótól, amelyek után lehetőség nyílt ezek megvitatására öt percben. A konferencia programját elérhetjük számos weboldalon, köztük a szervező tanszék oldalán (http://alknyelv.elte.hu/Zsilka-konf_meghivo.pdf) is. Az egynapos konferencia emlékező beszélgetéssel zárult.

A szerves-dialektikus nyelvszemlélet elméleti kérdéseivel foglalkozó előadások után (első szekció, beleértve Ladányi Mária megnyitóját) a jelentésintegráció (második szekció) és a jelentésváltozás (harmadik szekció) témájával, majd az elmélet mondatszintű vonatkozásaival (negyedik szekció) ismerkedett meg a hallgatóság.

Az előadások valamilyen módon mind kapcsolódtak Zsilka szerves-dialektikus nyelvelméleti megközelítéséhez: vagy közvetlenül, magát a nyelvelméletet alkalmazva az ismertetett kutatásokban, vagy közvetetten, más nyelvelméleti keretek és a szerves-dialektikus nyelvszemlélet kapcsolódási pontjain, közös elméleti jegyein keresztül.

A szerves-dialektikus nyelvszemlélet széles körű alkalmazhatósága az előadások témáinak sokszínűségéből is kitűnik. Hallhattunk többek közt az igei vonzatszerkezet, a metaforák, a tágran értelmezett kommunikációelmélet, a grammatikalizáció, a mondattípusok és az antik retorika problematikáját a szerves-dialektikus nyelvszemlélet vagy azzal rokon vonásokat felmutató megközelítések szempontjából tárgyaló előadásokat is. A következőkben elsősorban azokat az előadásokat, továbbá az előadások azon pontjait tárgyalom részletesebben, amelyek a szerves-dialektikus nyelvelmélet mibenlétét, fogalmait, elveit világították meg.

A szerves-dialektikus nyelvszemlélet központjában a szemantika áll. Ennek megfelelően az első szekció (Kállay Géza, Tolcsvai Nagy Gábor, Horváth Katalin) Ladányi Mária megnyitója után – amely Zsilka kutatói pályafutását és az általa kidolgozott nyelvelméleti keretet egyaránt lényegre törően mutatta be –, a jelentés Zsilka nyelvelméletén belüli értelmezését, szerepét, egyes elveit tárgyalta.

Zsilka nyelvelméletére Ladányi Mária, az ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének tanszékvezetője mint *paradigmatikus zárványra* utalt. A nyelvelmélet elterjedtségének hazai és nemzetközi hiányáról is számos alkalommal esett szó a konferencia során. Ladányi kiemelte, Zsilka számos kitüntetést, tudományos tevékenységének elismerését csak posztumusz nyerte el. Ugyan a szerves-dialektikus megközelítés számos ponton rokonítható a 60–70-es évek és a későbbi évtizedek uralkodó nyelvészeti megközelítéseivel, ezektől mégis markánsan eltér. A nyelvet a diakrónia és szinkrónia egységében, dinamikus módon szemléli, a jelentés elsőbbségét hangsúlyozza, kiemelve a metaforizáció jelentőségét, és az anyanyelvi beszélők nyelvi teljesítményére, kompetenciájára épít – tehát bizonyos szempontból tekinthető a funkcionális irányzatok előfutárának, valamint több ponton kapcsolatba hozható a holista kognitív nyelvszemlélettel, de a generatív irányzattal is találunk egy-egy hasonló jegyet. Az előadó tömören jellemzett számos, e nyelvelméletben központi szerepet játszó fogalmat: például a *kettős mozgások*nak a konkrétól az absztraktig – és fordítva – tartó folyamatát, amely a jelentések kialakításában vesz részt, így a *tulajdonképpeni, metaforikus és hipotetikus* jelentés közt létesít kapcsolatot.

Kállay Géza, az ELTE BTK Anglisztika Tanszékének oktatója előadásában („Zsilka János és a jelentés elméletei”) Zsilka jelentésfelfogását állította szembe egyéb szemantikai elképzelésekkel, így például az igazságfeltételes, logikai értékítéletre alapozó formális megközelítéssel. Zsilka jelentésfelfogása ettől jelentősen eltér, sőt ilyen kategóriákban nem is értelmezhető, hiszen rendszerében a szintaktikai és szemantikai síkok, a nyelvi rétegek nem válnak el élesen egymástól – ellentétben az akkori kortárs nyelvészeti megközelítésekkel. Kállay összevetette Zsilka realista felfogását – amelyben az elvont grammatikai szerkezetek megfeleltethetők a gondolkodás, ilyen módon a valóság szerkezetének – a nominalista elképzeléssel, amely szerint nyelvi kategóriáink nem a valóság megismerésének folyamataiban gyökereznek, hanem tisztán nyelvi jellegűek. Ennek megfelelően a szerves-dialektikus megközelítésben az elvont szemantikai tartalmat megjelenítő szóosztályok szintaktikai szerkezeteket eredményeznek, az elmélet jelentésfelfogását tekintve pedig a tulajdonképpeni jelentés nem válik el élesen a metaforikustól.

Tolcsvai Nagy Gábor, az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatója a tulajdonképpeni jelentés fogalmát világította meg. Előadásából („A ’tulajdonképpeni’ Zsilka János elméletében”) megtudhattuk, hogy a tulajdonképpeni jelentés a maga teljességében nem mutatkozik meg, csak a *metaforikus, szemantikai kiterjesztések visszacsatolásai* által – ahogy az előadó fogalmazott. Ismét felmerült annak a kérdése, vajon Zsilka elméletének térhódítását milyen tényezők korlátozták – ezek között szerepel az is, hogy a korban uralkodóvá vált generatív nyelvelmélettől több szempontból is különbözött, így jelentésfelfogásában is. A szerves-dialektikus nyelvelmélet szerint ugyanis a tulajdonképpeni jelentés

kapcsolatot teremthet a szinkrón és a diakrón rendszerek között – ezzel szemben a generatív grammatika a két nyelvállapotot élesen elkülöníti egymástól.

Horváth Katalin, az ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének volt oktatója előadásában („A *pars pro toto* elve az etimológiai kutatásban”) az etimológiai kutatásokat kötötte össze a szerves-dialektikus nyelvszemlélettel, különös tekintettel a *pars pro toto* (rész-egész viszony) és a *totum pro parte* (egész-rész viszony) elvével. Az érintett retorikai alakzatok közt hallhattunk a metonímia, metafora és szinekdoché jelenségéről. A *pars pro toto* elve az igék metaforizálódásában is megfigyelhető: a metaforizáció egy szemléletes mozzanattól kiindulva megy végbe. Így integrálja például az *átfutja* (’átolvassa’ + ’gyorsan’) az *újságot* szerkezet a *fut* ige ’gyorsan’ jelentésmozzanatát, és így utalhat az olvasás gyors és felületes voltára.

A második szekcióban (Ladányi Mária, Hrenek Éva, Spannraft Marcellina) a jelentésintegrációt ismerhettük meg részletesebben. Ladányi Mária („A jelentésintegráció és az igék jelentésrendszere”) a szerves-dialektikus nyelvszemléletben értelmezett jelentésbővülés elsődleges formájának, a jelentésintegrációnak több fajtáját tárgyalta. A deadverbiális csoportra ad példát az *alátámaszt* esete. A ’megerősít’ értelmű *alátámaszt* annak inherens, megerősítést kifejező mozzanatán keresztül integrálja jelentését, és e folyamat révén jön létre az *alátámaszt* metaforikus jelentése, így lehet érvékké, adatokká *alátámasztani* valamit. Az analógiás összefüggésen alapuló jelentésintegrációra a *leforráz* és *leszid* nyújt példát. Itt az ’elvérosödik’ mozzanatán keresztül megy végbe a jelentésintegráció. Jelentésintegráció létrejöhet analógiás adverbiális kiegészülésen keresztül, például a *végigfut a szemével* szerkezet integrálja a *fut* inherens – *gyorsan* – mozzanatát, így állhat elő ennek ’gyorsan végignéz’ jelentése. Ladányi az *álmodik* elemzésén – tulajdonképpeni jelentésében ’alszik, álmot lát’, metaforikus jelentésében például ’elképzél nem valóságos dolgokat’ – keresztül bemutatta, hogy a tulajdonképpeni jelentés *monolit* jelentés, vagyis ennek egyes jelentésmozzanatai szorosan kötik egymást, és anélkül, hogy a metaforikus jelentésekkel összevetnénk, nem lehet teljességében feltérképezni, vagyis a monolit jelentés *a metaforikus jelentések tényében bomlik meg* – ahogy az előadó magyarázta. A metaforikus jelentések ráépülnek a tulajdonképpeni jelentésre, amelyet ezen metaforikus jelentések segítségével tudunk felderíteni, a különböző jelentéseket egymásról lefejtetni. A jelentések rendszere a metaforikus jelentések differenciáló hatása ellenére nem *hullik szét*, ami annak köszönhető, hogy a metaforikus jelentésekből általánosodik a hipotetikus jelentés, ebből pedig levezethetők a metaforikus jelentések – ezek a hipotetikus jelentés konkretizációinak tekinthetők. A hipotetikus jelentésből – amely a tulajdonképpeni *más, kibontott formája* – a tulajdonképpeni jelentés is levezethető, amely ennek következtében módosul, tehát mindhárom szint között kettős mozgások figyelhetők meg, ami egyúttal azt is jelenti, hogy nem lehet állandó, rögzített pontokat találni a folyamatban. A jelentésintegráció során a jelentések átosztályozódnak, hierarchiákba rendeződnek, amelyekben egy-egy jelentés központivá válhat, a jelentések így változhatnak.

Hrenek Éva, a konferencia egyetlen még tanulmányait folytató (MA-hallgató) előadója, a jelentésintegrációra utaló *nyomok* ismertetésével gazdagította a je-

lentésintegráció témáját előadásában („A jelentésintegráció és a vonzatszerkezet változása közötti összefüggések az igei szerkezetek egy típusa körében”). Megtudhattuk, hogy a jelentésintegráció nyomot hagy az igei szerkezetekben, pontosabban az igei vonzatok utalnak az integrált igei tartalmakra, és ezen keresztül az integrációs folyamatokra is. Ez az utalás lehet szerkezeti, lexikai-szemantikai, illetve morfológiai természetű: például a *vki végigkopog az udvaron* szerkezetben megjelenő *végig* igekötő és direkcionális vonzat szerkezeti szempontból idézi fel az integrált *megy* igét, míg a *tanácsot ad* kifejezés *tanácsot* elemét elsődlegesen morfológiai kapcsolat fűzi az integrált *tanácsol* (‘tanácsot ad’) igéhez.

Spannraft Marcellina, a Károli Gáspár Református Egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének oktatója volt az az előadó, aki előadásában („A jelentésintegráció módszerének alkalmazhatósága a közvetlen emberi kommunikáció területén”) a legtágabban értelmezte a konferencia témáját. Az emberi kommunikációt is tágan értelmezte; a közönség hallhatott az emberi kommunikációt jól utánzó geminoid robotokról, a „hétköznapi meghaladó nyelvi teljesítmény”-ről (amely Zsilka *De constructione* című munkájának a mindennapi és költői nyelvhasználatot tárgyaló részére utal), de a kultúrafüggő kommunikációs különbségekről is. Ez utóbbi téma indította el a konferencia során talán legélénkebb vitát.

A harmadik szekció (Komlói László Imre, Dér Csilla Ilona, Kugler Nóra) a jelentésváltozás kérdéskörével foglalkozott. Komlói László Imre, a Pécsi Tudományegyetem Angol Nyelvészeti Tanszékének oktatója előadásában – „A metaforikus jelentésszerkesztés és az erődinamika összefüggései a természetes nyelvben (Zsilka Jánostól Leonard Talmyig)” – főként a szerves-dialektikus nyelv szemlélet nyelvelméleti előzményeivel, kontextusával foglalkozott, kitérve olyan fogalmakra is, mint az introspekció és a metakogníció, amelyek Zsilka elképzeléseiben is megjelennek.

Dér Csilla Ilona, a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelv-tudományi Tanszékének oktatója a grammatikalizáció során bekövetkezett jelentésváltozást tárgyalta előadásában („Jentésváltozás a szerves-dialektikus, ill. a grammatikalizáció-elméletben”). Tárgyalta a szubjektifikáció és az interszjektifikáció jelenségét, amely a beszélői vagy a hallgatóval kapcsolatos beszélői attitűdöt kódolja. Emellett kiemelte a határozók, a határozói jelentések szerepét a grammatikalizációban. Idetartozik például a *talál* segédige határozói jelentésének (‘véletlenül’) kialakulása is.

Kugler Nóra, az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatója az *-ék* többesszámjelölő elemmel képzett szerkezetek jelentését vizsgálta előadásában („A többség *-ék* morfémas jelölésének nyelvváltozási folyamata. Kettősmozgások a mintázat jelentésváltozásában”). Az olyan alakulatokat eredményező *-ék*, mint *R/rendőrék*, *újjgazdagék*, *kormányék*, *katonák* és *OTP-ék* többféle konstruálási módra is képes. A *rendőrék* például asszociatív heterogén konstruálással utalhat egy rendőrrre és családjára, de additív homogén konstruálással sztereotip identitásképző is lehet, ebben az esetben a rendőri állományra hivatkozhat. Ezt a homogén, szubjektivizált konstruálási módot azonosítjuk a többi fenti példában is. A konstrukció kialakulására a – holista kognitív nyelv-elméletben értelmezett – sémák vegyülése adhat magyarázatot, ahogy a némely

példában érezhető ironikus élre is, amely annak eredménye, hogy a befogadó a szokásos konstruálási módot (*család* séma), amelyet a kifejezés aktivál, az adott környezetben nem tudja alkalmazni. A holista kognitív és a szerves-dialektikus nyelvelméletek különbségeik ellenére alapvetően azonos természetű mozgásokat írnak le – a holista kognitív nyelvelmélet hierarchikus sémái között és a szerves-dialektikus nyelvelmélet hálózatos modelljében.

A negyedik szekció (Imrényi András, Havas Ferenc, Vladár Zsuzsa) igen változatos kitekintést nyújtott. Imrényi András, a Krakkói Jagelló Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének oktatója a mondattípusok hálózatos összefüggéséről tartott előadást („A mondattípusok implikatív rendszere”). A különböző mondattípusok, amelyek egymásból levezethetők, megőrzik magukban a kiindulási magmondat nyomát – ez a folyamat hasonlóságot mutat a szerves-dialektikus nyelvelmélet folyamataival.

Havas Ferenc, az ELTE BTK Finnugor Tanszékének oktatója, nyelvtipológiai előadásában („Mondatszerkezeti tipológia a szinkronia és diakronia egységében”) a tranzitivitás kérdését mutatta be. A mono- vagy ditranzitív tárgyias igék ágensét és páciensét a nyelvek különböző módon jelölhetik. A nominatív típusban a tárgyias és tárgyatlan ige alanya is ugyanabban az esetben van, amíg ergatív nyelvek esetében a tárgyatlan ige alanya és a tárgyias ige tárgya található azonos esetben. Az ige tárgyassága a mondat szerkezetét alapvetően meghatározza.

Vladár Zsuzsa, az ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének oktatója, az antik retorika nyelvfelfogását ismertette („Nyelvléirési kérdések az antik retorikákban”). Mint kiderült, sok nyelvtani kategória a retorikából került át a grammatikákba. Amíg a retorikát a jól szólás, a grammatikát a helyesen szólás alapján tartották, ezzel összhangban retorikai követelmények grammatikai megvalósulásával is találkozhatunk az ókori művekben. Így tűnnek fel például a retorikákban jogi kérdések tárgyalásakor jelentéstani kérdések a félreértések elkerülése végett.

A változatos témákat feldolgozó előadások feltárták a szerves-dialektikus nyelvelmélet rokon tulajdonságait, kapcsolódási pontjait más domináns nyelvelméleti keretekkel, bemutatták fő elveit és egyes nyelvi jelenségek értelmezési lehetőségeit e nyelvelmélet keretein belül, mindezzel remélhetőleg ennek tágabb körben való elterjedését, megismerését elősegítve. A konferencia anyagát várhatóan publikálni is fogják, ugyanis több előadó is hivatkozott erre.